

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

ЄФІМОВА Олена Володимирівна

УДК 373.5.035:355.01] (09) «18/19»

**ПІДГОТОВКА ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ УКРАЇНИ ДО
ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор
Друганова Олена Миколаївна,
Харківський національний
педагогічний університет імені
Г.С. Сковороди, професор
кафедри історії педагогіки і
порівняльної педагогіки

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор
Ваховський Леонід Цезарович,
ДЗ «Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ),
проректор з науково-педагогічної роботи.

кандидат педагогічних наук, доцент
Приходько Ганна Іванівна,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого (м. Харків),
доцент кафедри фізичного виховання.

Захист відбудеться «5» червня 2019 року о 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.04 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Алчевських, 29, ауд. 216, м. Харків, 61002.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: вул. Валентинівська, 2, ауд. № 215- В, м. Харків, 61168.

Автореферат розісланий «30» квітня 2019 року.

Учений секретар
Спеціалізованої вченої ради

Л.А. Штефан

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Перебування України у стадії війни, що стало «справжньою перевіркою українського народу на мужність, витривалість, вірність Військовій присязі та відданість державі» (С. Полторака), загострило проблему підготовки майбутніх офіцерів. Адже якість протидії зовнішній агресії та зміцнення обороноздатності будь-якої держави значною мірою залежать від професіоналізму, морально-психологічного стану, рівня національної самосвідомості військовослужбовців та суспільства в цілому.

Усе це диктує нові вимоги до підготовленості, рівня військової компетентності офіцерського складу, готового до відсічі збройній агресії проти України. Важливе місце в цьому процесі займають заклади із посиленою військово-фізичною підготовкою, що були відроджені в Україні наприкінці 90-х рр. ХХ століття. Діяльність цих закладів освіти регламентується статтями нормативних документів, як-от: «Положення про ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою» (1999 р.); Концепція виховної роботи у Збройних силах (2004 р.), Концепція військової освіти в Україні (2007 р.), Закон України «Про освіту» (2017 р.) тощо.

Посилює доцільність обраної проблеми й курс на поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору («Про внесення змін до деяких законів України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості» (2014 р.)), що ставить завданням створення якісно нової системи професійної підготовки майбутніх офіцерів, «здатних чітко діяти в кризових ситуаціях, виконувати посадові обов'язки, керувати підлеглим особовим складом» (Є. Брижатиий).

У пошуках розв'язання окресленої проблеми важливим є вивчення концептуальних засад та досвіду підготовки військовослужбовців на різних етапах становлення й розвитку системи вітчизняної військової освіти, осмислення теоретичних і практичних доробків у komponуванні її змісту, форм, методів тощо. У зазначеній площині найбільш актуальною і вагомою вважаємо другу пол. ХІХ – поч. ХХ ст. – час відкриття на українських землях Російської імперії перших кадетських корпусів, активного розвитку військової та педагогічної думки, обґрунтування суті, мети, завдань підготовки майбутніх військових.

Узагальнення результатів наукових пошуків дозволяє констатувати, що досліджувана проблема розглядається науковцями в широкому дискурсі. Зокрема, питанню обґрунтування теоретичних засад військової політики в цілому й військової освіти зокрема присвячено праці С. Полторака, В. Можаровського та ін.; формування і розвиток особистості офіцера представлено в роботах Є. Брижатога, П. Дзюби, О. Торічного та ін.; соціокультурні передумови модернізації системи військової освіти, протиріччя процесу формування і реалізації військового покликання стали предметом вивчення Г. Фініна, О. Барабанщикова, В. Телелима та інших.

Більш глибокому теоретичному усвідомленню окресленої проблеми слугують дисертації, монографії, статті провідних учених, присвячені аналізу розвитку вітчизняної освіти загалом й військової зокрема у обраний історичний період. Серед багатоаспектних напрямів осмислення цієї проблематики можна виокремити такі: методологічні засади історико-педагогічного дослідження (Л. Ваховський, О. Сухомлинська та ін.); специфіка урядової політики в галузі військової освіти й підготовки офіцерських кадрів (Л. Безкровний, А. Буравченко, С. Волков та ін.);

становлення і розвиток закладів військової освіти різних типів в історичній ретроспективі (М. Балабай, М. Машкіна, В. Крилова, О. Козинець та ін.); особливості організації освітнього процесу у кадетських корпусах періоду, що досліджується (М. Карпенко, Ю. Пікуль, О. Скрябін, А. Ткачук та ін.); різноаспектні напрями підготовки молоді до військової служби (Г. Приходько, Ю. Свеженцева, Т. Худякова).

Матеріали розвідок названих учених суттєво розширюють сферу розробки обраної проблеми, проте не надають цілісного уявлення щодо розвитку досліджуваного феномена у визначених хронологічних межах.

Доцільність дисертаційної роботи підсилюється й необхідністю подолання соціально-педагогічних суперечностей між: накопиченим у вітчизняній педагогічній думці цінним досвідом організації підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби та недостатньою увагою громадськості, науковців, військових щодо його теоретико-практичного узагальнення і використання в сучасних умовах; підвищенням вимог до військової освіти в загальнонаціональному культурно-освітньому процесі та відсутністю цілісної концепції розвитку досліджуваного соціально-педагогічного феномена, який має ґрунтуватися не тільки на стандартах країн Західної Європи та США, а й на кращих традиціях вітчизняної системи військової освіти.

Отже, актуальність, теоретична й практична значущість окресленої проблеми, її недостатня наукова розробленість, а також необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми «**Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри історії педагогіки та порівняльної педагогіки («Підготовка викладацьких кадрів для середньої і вищої школи в науково-педагогічній спадщині вітчизняних і світових педагогів, діячів освіти і культури ХІХ – ХХ ст.») (0111U006445) Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Тема затверджена вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (протокол № 10 від 16.12.2016 р.)

Мета дослідження – систематизувати теоретичні питання й узагальнити досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. для актуалізації можливостей їх творчого використання в практиці сучасних закладів з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Для досягнення мети дослідження були визначені такі **завдання**:

1. Дослідити історіографію проблеми й визначити витoki становлення і розвитку досліджуваного феномена у вітчизняній педагогічній думці.

2. Обґрунтувати етапи й схарактеризувати особливості підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.

3. Узагальнити досвід підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби досліджуваного періоду й визначити вплив на професійну підготовку кадетів керівництва й офіцерсько-викладацького складу корпусів.

4. Окреслити можливості використання педагогічно цінних ідей і досвіду підготовки майбутніх військових у кадетських корпусах України в сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – організація військової освіти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

Предмет дослідження – теорія й практика підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у досліджуваній період.

На різних етапах наукового пошуку використано комплекс **методів дослідження**, адекватних феномена, що вивчається, а саме: *загальнонаукові* (аналіз, синтез, класифікація історико-педагогічних джерел й архівних документів), що дозволили узагальнити та систематизувати погляди вітчизняних військових діячів, педагогів, науковців на окреслену проблему; *соціально-генетичний* – для з'ясування генези підготовки майбутніх військових у вітчизняній освітній традиції; *хронологічний* і *конструктивно-генетичний*, за допомогою яких досліджено процес розвитку обраного феномена в межах зазначеного історичного періоду в динаміці й часовій послідовності, розподілено його на етапи; *порівняльно-зіставний*, що дав можливість виявити основні напрями, схарактеризувати особливості змісту, добору методів і форм організації підготовки майбутніх військових у кадетських корпусах України досліджуваного періоду; *біографічний*, що дав змогу розкрити вплив окремих історичних діячів (генералів, меценатів, губернаторів та ін.) на формування системи військової освіти, на зміст, специфіку підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби; *прогностичний*, що уможливив накреслення можливостей актуалізації цінного досвіду досліджуваного явища в сучасних умовах, *герменевтики* – для адекватного інтерпретування та коментування історико-педагогічних джерел.

Джерельна база дослідження. Фактологічний матеріал дисертації становлять:

- *джерельно-документальні* матеріали фондів: *Центрального державного історичного архіву України у м. Києві* (Ф. 267, 442, 2162); *Державного архіву Київської області* (Ф. 112, 1068, 1146); *Державного архіву Полтавської області* (Ф. 83, 189, 706); *Державного архіву Харківської області* (Ф. 3, 87) тощо;

- *законодавчі документи* досліджуваного періоду («Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.), «Положення про військові гімназії» (1866 р.), «Положення про кадетські корпуси» (1886 р.) тощо) й сучасності (Концепція виховної роботи у Збройних силах та інших військових формуваннях (2004 р.), Концепція військової освіти в Україні (2007 р.) тощо);

- *матеріали періодичних видань*: «Педагогічний збірник», «Військовий збірник», «Військова бувальщина», «Історичний вісник», «Руський інвалід», «Журнал Міністерства Народної Освіти», «Київська старина», «Нива» тощо;

- *наукові та науково-публіцистичні розвідки* вітчизняних педагогів-науковців (П. Лесгафт, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.) і військових діячів (О. Астафьев, М. Драгомиров, В. Герштенцвейг та ін.) досліджуваного періоду; мемуари-спогади колишніх вихованців кадетських корпусів України (О. Бутовський, О. Домонтович, О. Ігнат'єв та ін.); художні твори (Т. Шевченко, О. Острогорський, Л. Толстой та ін.) тощо;

- *дисертації, монографічні розвідки, статті науковців*, що вміщують інформацію, важливу для розв'язання поставлених завдань.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період др. пол. XIX – поч. XX століття. *Нижня межа* (1840 р.) припадає на період правління Миколи I й позначається часом відкриття на українських землях першого кадетського корпусу – Петровського Полтавського, утвореного значною мірою завдяки активній участі «нащадків козацької старшини, які уважно ставилися до своєї шляхетності і всіма заходами прагнули її зміцнювати та підтримувати як родинними зв'язками, так і чинами та службовим

становищем власних дітей» (М. Домонтович). *Верхня* хронологічна межа – 1917 р. – обумовлена соціально-економічними та політичними зрушеннями, які відбувалися в українських землях Російській імперії й призвели до змін у військовій освіті загалом й підготовці вихованців кадетських корпусів: зокрема, згідно розпоряджень Тимчасового уряду деякі з корпусів були закриті (Севастополь); частину з них було перетворено у військові гімназії (Полтавський, Київський, Одеський).

Територіальні межі дослідження – Наддніпрянська Україна, під якою розуміємо українські землі, що до 1917 р. входили до складу Російської імперії. Військова підготовка в цей період надавалася кадетськими корпусами, що діяли у Києві, Полтаві, Одесі, Сумах, Севастополі.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження зумовлені тим, що в роботі *вперше* в широких хронологічних межах цілісно досліджено розвиток проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в др. пол. XIX – на поч. XX ст.; із урахуванням соціально-політичних та педагогічних детермінант обґрунтовано етапи та визначено особливості розвитку досліджуваного явища: I етап (1840 р. – пер. пол. 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою; II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), професійний військовий (військові училища) напрями; III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізації військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби. Узагальнено досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у досліджуваний період, систематизовано й виділено напрями: загальноосвітній (релігійне, розумове, моральне, естетичне, фізичне, трудове виховання), спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична, стройова підготовка) форми (класні, позакласні, індивідуальні заняття, дозвіллева діяльність); визначено вплив на підготовку кадетів керівництва й офіцерсько-викладацького складу корпусів.

Подальшого розвитку набули уявлення про історіографію досліджуваної проблеми, про історичні віхи процесу підготовки особистості військового у вітчизняній освітній традиції.

У роботі *уточнено* вплив повсякденного життя і корпусних кадетських традицій на формування особистості майбутнього офіцера.

До наукового обігу введено маловідомі архівні матеріали (22), окремі історичні факти й положення, які розширюють науково-педагогічне уявлення про мету, завдання, зміст підготовки майбутніх військових у досліджуваний період, дозволяють персоніфікувати внесок військових, науковців у розробку суті й змісту військової освіти.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки й матеріали дослідження можуть бути спрямовані на вдосконалення змісту й поліпшення організації освітнього процесу в закладах інтернатного типу з військово-професійною спрямованістю в Україні.

Висновки й рекомендації, викладені в дисертації, *упроваджено* в освітній процес Державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» (м. Харків, довідка №01-10/368 від 04.05.2018 р.), Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького (довідка №31/03-а 22.02.2018), Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (довідка №01/10-217 від 27.02.2018 р.)

Теоретичні положення й узагальнення історико-педагогічного досвіду з питань підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби *можуть бути використані* для вдосконалення діяльності середніх загальноосвітніх закладів військового профілю в Україні; у процесі викладання навчальних дисциплін і курсів за вибором з «Історії педагогіки», «Історії України», при організації самостійної роботи й написанні курсових і магістерських робіт студентами закладів вищої педагогічної освіти; при укладанні навчальних посібників і методичних рекомендацій для працівників закладів військової освіти.

Апробація і впровадження результатів дослідження в практику. Основні положення, результати й висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії педагогіки і порівняльної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди (2013 – 2018 рр.) й оприлюднено на науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Становлення і розвиток педагогіки» (м. Харків 2018 р.), «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика»; *регіональних* – «Методологія сучасних наукових досліджень» (м. Харків 2013, 2015 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в 12 одноосібних публікаціях, із них 6 статей опубліковано в провідних фахових виданнях України, 2 – у міжнародних періодичних виданнях, 4 тези доповідей у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, списку використаних джерел (305 найменувань, із яких 22 – архівні позиції). У тексті містяться 3 таблиці (на 3 сторінках) і 7 додатків (на 8 сторінках). Загальний обсяг роботи становить 232 сторінки, основний зміст викладено на 201 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання роботи; представлено методи наукового дослідження, його хронологічні межі та джерельну базу; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; викладено форми апробації та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** – «*Історіографія досліджуваної проблеми*» – проаналізовано історико-педагогічні праці з обраної проблеми; на підставі всебічного аналізу наукових джерел визначено напрями пошуків учених стосовно обраного історико-педагогічного явища та визначено їх історіографічні періоди.

Установлено, що в дореволюційній історіографії проблема підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби знайшла відображення в працях, предметом вивчення яких стали: *історія становлення та розвитку війська* в Російській імперії загалом та українських землях зокрема (М. Мельницький, Ф. Греков,

В. Ключевський та ін.); *діяльність вищих військових органів*, що відповідали за військову політику в державі й військову освіту (В. Бернацький, М. Лалаєв, Д. Мілютін та ін.); *вплив князів, генералів, керівників закладів військової освіти* (В. Бооль, М. Гольмдорф, С. Будаєвський, О. Бутовський, М. Драгомиров та ін.) на зміст, напрями, форми підготовки військових кадрів.

Науковий інтерес становлять *праці ювілейного і довідково-календарного типу*, присвячені історії створення та організації діяльності кадетських корпусів, що функціонували в Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст. (І. Павловський, Н. Завадський та ін.).

Цінний фактичний матеріал містять *статті, некрологи, мемуари-спогади* колишніх вихованців, де представлено характеристику особистісних якостей, професійної діяльності й військової майстерності директорів, офіцерів-вихователів кадетських корпусів; розкрито особистісне ставлення авторів до процесів і явищ, які відбувалися у військовій галузі в різні історичні періоди (Л. Драке, Е. Суражевський, О. Бутовський, Б. Медем та ін.).

Окрему групу джерел дореволюційної історіографії складають *повісті та розповіді*, автори яких яскраво змальовували життя та побут кадетів періоду, що досліджується (Б. Приходкін, О. Купрін, М. Лесков, Т. Шевченко та ін.).

Аналіз радянської історіографії свідчить про непослідовність й упередженість у вивченні досліджуваної проблеми. Так, у 20 – 30-х рр. дореволюційні здобутки підготовки військових вважались антинародними й неприйнятними для їх використання в радянській державі. Починаючи з 40-х рр. ХХ ст. у зв'язку з піднесенням патріотизму у роки Другої світової війни, а також під впливом відкриття суворовських та нахімовських училищ, з'являються праці Г. Гірса, П. Ізместьєва, К. Ворошилова, О. Свечина та ін., у яких представлено досвід підготовки командного складу, накопичений у закладах військової освіти дореволюційних часів. У 50-х – 70-х рр. у журналі «Військова бувальщина», заснованому за сприяння учасників «Загальнокадетського об'єднання», були надруковані спогади офіцерів – вихованців кадетських корпусів, що жили в еміграції (Г. Аустрін, В. Дубинський, Б. Раснянський та ін.). У 60 – 80-х рр. захищено дисертації М. Алпатовим, Т. Жестковою, П. Зайончковським, О. Каменевим та ін., предметом вивчення яких стала вітчизняна система військової освіти в цілому й військових закладів різних типів зокрема.

Пострадянська історіографія представлена дисертаціями, монографіями, науковими статтями українських та зарубіжних (російських) учених, у яких: проаналізовано *розвиток вищої військової школи, традиції навчання й підготовки офіцерів*, їхнє просування по службі, соціальний облік з сер. ХVІІ – до поч. ХХ ст. (С. Волков, В. Жуковський, М. Машкін та ін.); висвітлено *долі вихованців військових закладів – офіцерів гвардійської, польової, резервної, запасної артилерії – у війнах, що відбулися за дореволюційних часів за участі Російської імперії* (В. Бондаренко, Т. Буковська, О. Козинець, Ю. Пікуль, А. Ткачук та ін.); охарактеризовано *історію відкриття та функціонування військово-навчальних закладів на українських землях Російської імперії* (М. Балабай, М. Карпенко, О. Скрябін, М. Міліцина та ін.); розкрито *напрями виховання майбутніх військових* (О. Голощапова, С. Шпангель, Ю. Свеженцева, Т. Худякова, С. Філаретова та ін.); надано *життя й діяльність командувача*

військами Київського, Подільського та Волинського Військового Округу, генерал-губернатора М. Драгомирова (А. Матвієнко, В. Шандра) тощо.

Аналіз історіографії дозволяє визначити проблему підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. XIX – на поч. XX ст. як одну із актуальних у вітчизняній педагогічній думці, що не знайшла належного висвітлення й потребує додаткового вивчення та узагальнення.

У другому розділі – **«Теоретичні питання підготовки вихованців кадетських корпусів, що розташовувалися на українських землях Російської імперії, до військової служби у другій половині XIX – на початку XX ст.»** – висвітлено витoki підготовки молоді до військової служби у вітчизняній освітній традиції; обґрунтовано поетапний процес розвитку проблеми підготовки вихованців до військової служби у кадетських корпусах України у період, що вивчається.

У розділі доведено, що в історії вітчизняної педагогічної думки становлення підготовки майбутніх військових кадрів має давнє коріння й сягає ще прадавніх часів. Система обрядів і ритуалів (постриг, ініціації тощо); народні ігри; полювання, стрільба з лука, фехтування, володіння списом, арканом, їзда верхи; військові хитрощі, а також військові мотиви народних пісень, колядок та щедрівок, які віддзеркалювали славні історичні походи київських князів (Ігоря, Святослава, Володимира Великого та ін.), ставлення родини до військового обов'язку стали основою військового духу (відчайдушність, відвага, мужність та ін.) й військової підготовки слов'ян. Розвиткові національних традицій підготовки молоді до військової справи сприяли й пам'ятки літератури, що уклалися відомими державними й церковними діячами періоду Київської Русі (В. Мономах, Іларіон, Нестор Літописець та ін.).

З'ясовано, що вагому роль у розвитку досліджуваного явища відіграла Запорізька Січ (XVI – XVIII ст.), що стала справжньою школою підготовки захисників своєї Вітчизни, «одним із тих світових феноменів, над яким замислювались і який намагалися з'ясувати багато поколінь дослідників» (О. Апанович, М. Гоголь, Т. Каляндрук, І. Репін та ін.). Полкові школи, Січова школа, школа Джур характеризувалися значною самобутністю, яким було важко знайти аналог у світовій військовій практиці, де молодь навчали «Богу добре молитися, на коні реп'яхом сидіти, шаблею рубати й відбиватися, з рушниці гострозоро стріляти й списом добре колоти» (С. Сірополко). Основу військової підготовки й вироблення емоційно-вольової стійкості козацької молоді за тих часів складала: військова дисципліна; релігія; культ фізичного розвитку особистості; свята, під час яких майбутні воїни змагалися на силу, спритність, винахідливість; майстерне оволодіння всіма видами зброї (вогнепальною, холодною); гопак, гойдок, спас; козацьке характерництво тощо. Важливу роль у розвитку досліджуваного явища відіграла й Києво-Могилянська академія, із лав якої «жадоба слави і воїнських подвигів, освічене усвідомлення своїх обов'язків перед вітчизною, можливість заслужити почесну назву бравого козака – все це разом взяте тягло молодь із мирної обителі освіти на бранне поле» (В. Аскоченський).

Підпорядкування частини українських земель Російській імперії за часів правління Катерини II спричинило занепад української освіти загалом та військової зокрема. Намагаючись наслідувати іноземне виховання, українська аристократія почала

віддавати своїх дітей до нових шкіл, переважно приватних пансіонів та училищ (М. Драгоманов, С. Сірополко та ін.), а також до спеціальних військових навчальних закладів – до Сухопутного кадетського корпусу (1732 р.), Морського кадетського корпусу (1752 р.), Пажеського корпусу (1802 р.) тощо.

Важливу роль у розвитку досліджуваного явища відіграли: розробка «Плану військового виховання» (1805 р.), яким передбачувалося відкриття військових училищ у 10 губерніях, зокрема й у Слобідсько-Українській; повстання декабристів (1825 р.), що стало індикатором негараздів у тогочасному суспільстві й дало поштовх до реформи військового відомства; створення Особливого комітету у справах військових навчальних закладів (1826 р.); прийняття «Положення про губернські кадетські корпуси», «Статуту для військових навчальних закладів» (1830 р.); утворення при Головному начальнику Ради про військово-навчальні заклади (1830 р.), Штабу управління військовими навчальними закладами (1832 р.).

Хронологічно-педагогічний та логіко-історичний аналіз наукових джерел дозволив виокремити й обґрунтувати етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в обраних хронологічних межах на основі таких критеріїв: зміни в суспільно-політичній та економічній сферах держави; прийняття нормативних документів, що регламентували процедуру відкриття й організацію освітнього процесу в закладах військової освіти загалом і кадетських корпусах, що функціонували в українських землях; динаміка поглядів військових й педагогічної громадськості на мету, завдання, напрями підготовки майбутніх військових.

І етап (1840 р. – перша половина 50-х рр. XIX ст.) – етап започаткування процесу підготовки вихованців новостворених на українських землях кадетських корпусів до військової служби в умовах завершення процесу формування в державі системи централізованого управління військовою освітою. Характерними ознаками цього етапу стали: посилення впливу Росії на європейську політику; тенденція до збереження абсолютизму; постійне перебування військово-навчальних закладів «під безпосереднім наглядом коронованої особи», що зумовлювалося усвідомленням важливої ролі «правильного» виховання дворян, у яких вбачали опору престолу; заснування при Головному начальнику Штабу управління військовими навчальними закладами Навчального комітету (1844 р.); призначення великого князя Михайла Павловича (1843 р.), а згодом Я. Ростовцева (1848 р.) Головним начальником військових навчальних закладів, за ініціативи та активної участі яких було розроблено й прийнято «Повчання для освіти вихованців військово-навчальних закладів» (1848 р.). У названому документі були визначені: *мета* («захист Царя і Вітчизни»), *основні завдання підготовки* (формування «любові до Бога, церкви, Престолу»; «постійної самовідданості без нарікань, без утоми»; благородної поведінки, що складає «справжню честь військової людини»). Суттєве місце відводилося й обґрунтуванню *якостей* майбутнього військового – «християнин, вірнопідданий, надійний товариш, скромний і освічений юнак, старанний, терплячий і кмітливий офіцер», який «переходить у ряди імператорської армії з чистим бажанням відплатити государю за його благодіяння – чесною службою, чесним життям і чесною смертю». На кадетські корпуси, як одну із складових системи військової освіти, було покладено завдання постачати армії основну масу підготовлених офіцерів.

Центральне місце в документі посіла проблема організації навчального процесу, відповідно до якої підготовка вихованців до військової служби у кадетських корпусах мала здійснюватися за двома *напрямами* – загальним (цивільним) і спеціальним (військовим); *забезпечувати* подальше кар'єрне зростання на військовій та цивільній службі. Майбутні військовослужбовці мали здобувати підготовку упродовж 6 років (4 загальних та 2 спеціальних класи), *зміст* якої складали: загальноосвітній курс (надавав відомості «необхідні для освіченої людини, для члена родини, для члена суспільства»), гімнастичне мистецтво (гімнастика, фехтування, танці тощо), військові науки й стройова підготовка. У постанові також було визначено принципи (індивідуального підходу, систематичності, наочності тощо), методи і обсяг занять, яких слід дотримуватися при укладанні навчальних програм, конспектів і керівництв по кожному предмету; наголошувалося, що жоден навчальний заклад у Європі не може бути прикладом для військових закладів Росії.

Зазначимо, що безпосередню участь у підготовці «Повчанья» взяли відомі військові діячі (О. Дядін, М. Медем та ін.), колишні наставники-наглядачі з наукових предметів при Штабі військово-навчальних закладів (В. Раєвський, М. Рождественський та ін.), а також були враховані пропозиції науковців того часу – М. Остроградського (при визначенні обсягу й змісту математики й механіки), В. Плетньова (з російської словесності), Ф. Постельса (з природничої історії), М. Устрялова (з історії) тощо.

Досліджуваний етап позначився й відкриттям «на втіху Государя, на благо армії і на користь краю» на українських землях перших кадетських корпусів – Петровського Полтавського (1840 р.) й Київського Володимирського (1852 р.). Провідна роль у їх створенні належала не тільки правлячим колам – імператору, генералам-губернаторам (М. Рєпнін, Д. Бібіков), а й тогочасному дворянству – Харківській, Полтавській, Київській, Подільській, Херсонській та ін. губерній. Ними було зібрано значні кошти, які було спрямовано на будівництво зазначених корпусів.

Недоліками еволюції підготовки кадетів до військової служби на цьому етапі стали: великий обсяг навчальних програм, розрив теорії з військовою практикою.

II етап (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.) – етап реформування кадетських корпусів, зміщення акцентів у підготовці майбутніх офіцерів на загальноосвітній (військові гімназії), професійний військовий (військові училища) напрями. У переліку чинників, що вплинули на перебіг досліджуваного явища у межах другого етапу, слід назвати: поразку російської армії у Кримській війні (1853-1856 рр.); вступ на престол Олександра II (1855 р.), з яким пов'язували надії на оновлення держави, скасування століттями складеного державного порядку; утворення Спеціального Комітету (1862 р.); Головного управління військово-навчальних закладів (ГУВНЗ) (1863 р.); зарахування Відомства військово-навчальних закладів до складу Військового міністерства (1863 р.); призначення на посаду військового міністра генерал-ад'ютант Д. Мілютіна (1861 р.), який засудив загальне призначення кадетських корпусів, їх благодійний характер; відсутність справжнього практичного приготування до виконання офіцерських обов'язків,

незнання кадетами реального армійського життя. Військові заклади, на переконання міністра, могли існувати лише з однією метою: «доставляти наукову, спеціальну освіту тим молодим людям, які відчувають у собі покликання до військової служби» («Записка з питання про перетворення військово-навчальних закладів»).

Особливістю розвитку досліджуваного явища на цьому етапі стала активна участь у внесенні змін до організації підготовки вихованців до служби не тільки військових (Д. Мілютін, М. Лалаев, М. Медем та ін.), але й прогресивної педагогічної громадськості (М. Вессель, М. Пирогов, К. Ушинський та ін.). Їхні виступи на сторінках часописів («Військовий збірник», «Педагогічний збірник», «Історичний вісник» тощо), у яких критикувався існуючий стан підготовки майбутніх офіцерів (обмеженість вимог щодо їхніх професійних якостей та умінь, «бездарність або цілковита неосвіченість, проявлені на маневрах» (А. Циммерман); переслідування, насмішки з боку багатьох керівників над офіцерами, які займалися наукою (Є. Баранов); надання переваги лише поставі, рушничним прийомам і маршируванню тощо) *сприяли* акцентуванню уваги на підвищенні рівня інтелектуального розвитку кадетів; посиленні виховного компоненту у їхній підготовці; ролі і значення у цьому процесі офіцерів-вихователів тощо.

Названі чинники призвели до реформування закладів військової освіти, згідно з якими:

- кадетські корпуси було розподілено на **військові гімназії** (створювалися на базі ліквідованих загальноосвітніх класів кадетських корпусів (мали підготовчий і 6 основних класів)) та **військові училища** (відкривалися на базі перетворених спеціальних класів кадетських корпусів, комплектувалися переважно юнаками, які закінчили військові гімназії). Так, у 1865 р. Полтавський кадетський корпус було перетворено в Петровську Полтавську військову гімназію, а Київський – у Володимирську Київську військову гімназію;

- розмежовано загальноосвітній та професійний військовий напрями підготовки. Провідне місце в підготовці вихованців **військових гімназій** посів *загальноосвітній напрям*, завдання якого вбачалося в тому, щоб «дати молодим особам, призначеним до військової служби, загальну освіту й виховання»; підготувати до вступу в військові училища («Положення про військові гімназії», 1866 р.). Натомість було суттєво скорочено *спеціальний військовий* (вилучено «виснажливу стройову підготовку»); передбачено лише елементарну підготовку до строю (шикування, прийоми з рушницею, окремі гімнастичні вправи тощо). Це призвело до послаблення військово-професійної підготовки й, згодом, було визнано суттєвим **недоліком** розвитку досліджуваного явища на цьому етапі;

- у **військових училищах** значне місце було відведено військовим дисциплінам, польовим тактичним іграм, розбору навчальних завдань на місцевості тощо, що сприяло ґрунтовній теоретичній та практичній військовій підготовці (Педагогічний комітет ГУВНЗ, 1869 р.).

Доведено, що на підготовку вихованців військових закладів до військової служби на другому етапі певним чином вплинули створені при ГУВНЗ Особливий Педагогічний комітет і Педагогічний музей; видання часопису «Педагогічний Збірник» (1864 р.), що стали своєрідним центром, який об'єднував навколо себе фахівців і педагогів-ентузіастів, які працювали у військово-навчальних закладах. На

сторінках журналу обговорювалися актуальні проблеми навчання й виховання майбутніх військових; питання успішності вихованців, технічне забезпечення навчально-виховного процесу; містилися описи зразкових уроків, психолого-педагогічні характеристики вихованців, висвітлювався педагогічний досвід зарубіжних країн тощо.

III етап (1881 р. – 1917 р.) – етап зворотної реорганізація військових гімназій у кадетські корпуси, поновлення та посилення військового напрямку у підготовці вихованців до військової служби. Зміни, що відбулися на цьому етапі, пов'язані зі вступом на престол Олександра III (1881 – 1894 р.), провідними напрямками політики якого стали зміцнення самодержавства, повернення дворянському стану колишнього статусу першого прошарку (Маніфест, 1881 р.); кадрові перестановки у військовому відомстві (призначення військовим міністром генерала-ад'ютанта П. Ванновського); розробка й прийняття низки документів («Про перетворення військово-навчальних закладів» (1882 р.), «Положення про кадетські корпуси» (1886 р.), «Наказ по військово-навчальним закладам» (1916 р.) тощо), що вкотре демонстрували пріоритетність проблеми підготовки офіцерів у внутрішній політиці держави, «символізували закінчення ери військових гімназій», навчання в яких було визнано занадто ліберальним, недосконалим, таким що не відповідає вимогам військової служби.

У переліку змін, що відбулися у розвитку досліджуваного явища на цьому етапі, слід назвати зворотною реорганізацію кадетських корпусів. Так, у 1882 р. Київській та Полтавській військовим гімназіям було повернуто статус кадетського корпусу. У кожному корпусі створено Комітети: педагогічний та господарський. У навчальних планах і програмах відновлено стройові роти, стройові заняття у старших класах; посилено увагу на фізичну підготовку, розширено військовий штат, введено посади офіцерів-вихователів у кожне відділення, комплектацію груп вихованців за віком (роти), що сприяло поновленню й посиленню *військового напрямку* в підготовці кадетів до військової служби. Водночас, було збережено усталений для цих закладів *загальноосвітній напрям*, який удало поєднував освіту й виховання кадетів.

Метою підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби, як і на попередньому етапі, залишалось вироблення у кадетів «тих вірних понять та прагнень, які служать міцною основою щирої відданості Престолу, свідомої покірності владі та закону, а також почуттів – честі, добра і правди». Як першочергове було визначено *завдання* «розвивати розумову самодіяльність; підтримувати у вихованців постійну бадьорість тіла і духу, сприйнятливість як у галузі мислення, так і доброго самопочуття». Від офіцерів вимагалось виховувати в кадетах такі *чесноти*, як-от: «терпіння і самовладання, стійке перенесення негараздів; стримування самолюбивих прагнень; щире ставлення до ближнього; справедливе почуття вдячності за турботу про їх благо, за діяльну участь і допомогу; здатність до вірної самооцінки, вільної від самозарозумілості; звичку до суворої критики якостей з боку інших; уміння без упередження поважати переваги знання та досвід іншого; звичку до порядку, бережливості; увагу до пристойності; привітність та ввічливість» (Положення про кадетські корпуси», 1886 р.).

Важлива роль у підвищенні якості підготовки вихованців до військової служби відводилася удосконаленню навчально-методичного забезпечення корпусів;

покращенню укладу життя закладу, особливо щодо правильного чергування розумової та фізичної праці й необхідних у юному віці розваг; підготовці вчителів і офіцерів-вихователів. На цьому етапі було підготовлено і перші методичні рекомендації з навчальної роботи, а також з повсякденної діяльності вихованців кадетських корпусів (О. Бутовський, В. Кульчинський, А. Леман та ін.).

Посиленню загальної та військової підготовки вихованців кадетських корпусів на третьому етапі також сприяли:

- творча спадщина військових (В. Герштенцвейг, М. Драгомиров, О. Бутовський та ін.), педагогів, науковців (В. Вахтеров, П. Лесгафт, Л. Толстой та ін.), у працях яких широко обговорювалися проблеми: *морально-патріотичного* виховання молоді, їхнього фізичного вдосконалення; *ідеалу офіцера* – «чесний, самовідданий, культурний працівник у рядах армії й на поприщі державної та суспільної служби, який бачив перед собою ідеал армії як великої всенародної школи моральної та фізичної гігієни, честі, мужності, дисципліни, військового мистецтва й абсолютного патріотизму»; обґрунтовувалася значущість *військових реліквій* (прапор, предмети, що належали великим полководцям або прославленим вихованцям корпусу, мармурові дошки), які пробуджують світлі поняття й переживання тощо;

- педагогічні курси, що були відкриті при педагогічному музеї (єдиний навчальний заклад дореволюційної Росії початку ХХ ст., у якому проводилася цілеспрямована підготовка офіцерських кадрів (військових вихователів і викладачів) для військово-навчальних закладів), а також лабораторія експериментальної педагогічної психології (1900 р.).

Упродовж третього етапу на українських землях було засновано: *Одеський кадетський корпус* (1899 р.), важливу роль у відкритті якого відіграв командувач військами Одеського округу граф О. Мусін-Пушкін; *Сумський кадетський корпус* (1900 р.), суттєву допомогу надав І. Харитоненко; *Морський кадетський корпус у Севастополі* (1916 р.) – проіснував лише кілька місяців, а влітку 1917 р. за розпорядженням Тимчасового уряду був закритий.

У третьому розділі – **«Досвід підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.»** – виділено основні напрями й схарактеризовано зміст, форми й методи підготовки вихованців до військової служби; розкрито роль позакласних занять та дозвіллевої діяльності у цьому процесі; досліджено вплив особистісних якостей й рівня професійної підготовки керівників, викладацького складу на якість підготовки вихованців.

Ознайомлення зі змістом офіційних документів (*«Постанова для освіти вихованців військово-навчальних закладів» 1848 р.*, *«Положення про військові гімназії» 1866 р.*, *«Положення про кадетські корпуси» 1886 р.*), а також із досвідом діяльності кадетських корпусів України в межах досліджуваного періоду (Полтавський, Київський, Сумський, Одеський), дозволило констатувати, що основними напрямками в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: загальноосвітній та спеціальний військовий. **Загальноосвітній напрям** реалізовувався через зміст навчальних предметів, визначених навчальними планами та програмами корпусів. Упродовж усього терміну навчання вихованці мали вивчати: *Закон Божий*, якому надавалося першочергове значення, основне завдання якого –

виховувати кадетів «в істинах Православної віри і правилах християнської моралі», «вкорінення самовідданості та жертвовності Царю і Батьківщині»; *російську мову й словесність* із метою «збагачення думками і знаннями, розвиток морального почуття, естетичного смаку і живого інтересу до вітчизняної літератури, уміння викладати думки усно й письмово, граматично та логічно правильно, висловлюватися літературною мовою». Кадети вивчали літописи, твори, біографії відомих вітчизняних і зарубіжних письменників. Важливо, що завдяки ініціативі викладачів М. Пільчикова, В. Белозерського (Полтавський корпус), які «надихали гарячою любов'ю до всього рідного» (М. Домонтович), вихованці читали й твори українських військових генералів, істориків, етнографів, які залишалися поза програмою викладання (Д. Бантиш-Каменського, О. Кониського, І. Маркевича, А. Метлинського, І. Срезневського та ін.); *іноземні мови* – французька, німецька з метою формування «необхідної навички розмовної мови та розуміння легкої прози обома мовами»; *математичні науки* (арифметика, алгебра, аналітична геометрія, тригонометрія, механіка), що сприяли точності й логічності мислення; *природничу історію, фізику, хімію, космографію, географію, історію, законодавство, малювання, чистописання*.

Вихованців навчали також *музиці* (теорія музики, гра на музичних інструментах; мотиви і народні пісні; світські твори й духовна музика). Зауважимо, що до переліку пісень, що були затверджені ГУВНЗ, належали й українські народні пісні й думи, як-от: «За горами, за долами», «Гуде вітер вельми в полі», «Поїхав козак на чужину» тощо («Настанова для проведення позакласних занять», 1890 р.); *гімнастичному мистецтву* (гімнастика, фехтування, їзда верхи, плавання, танці (полонез, менует, полька, вальс, мазурка тощо)). Кадети набували майстерності у роботі зі столярними, токарними і слюсарними ремеслами (Полтавський, Київський корпуси); з гончарства та палітурної справи (Київський корпус); квітникарство (Одеський корпус).

Розвитку в кадетів мислення, мовлення, пам'яті, чуттєвого сприйняття, уваги, а також індивідуально-психологічних особливостей сприяли *класні, позакласні та індивідуальні* заняття. Важливу роль відіграла й *дозвілєва діяльність* (кадетські табори; корпусні музеї; літературно-музичні вечори, корпусні свята), яка стала гармонійним доповненням виховної системи, що сприяла зміцненню корпусних традицій, активізувала фізичний, моральний, естетичний розвиток вихованців; важливим психологічним розвантаженням, яке давало можливість відволіктися від суворої корпусної дисципліни, поспілкуватися з товаришами у неформальній обстановці, приділити час улюбленим заняттям.

Доведено, що у кадетських корпусах вдало поєднувалися освіта й виховання, що сприяло вирішенню завдань: *релігійного* (любов до Бога, «благоговіння до постанов Святої церкви»); *морального* (формування честі й гідності майбутнього офіцера, уміння за будь-яких обставин і в будь-яких умовах бути зібраним, організованим, витриманим тощо); *фізичного* (збереження та зміцнення здоров'я, розвиток й удосконалення тілесних сил задля здатності до перенесення турбот військового життя); *естетичного* (формування естетичних почуттів, смаків і переконань; розвиток музичного слуху, бажання й вміння займатися музикою тощо); *трудового* (розвиток спритності рук і вірності погляду, формування корисних практичних

навичок і якостей – акуратність, точність, інтерес до роботи тощо). Їхньому досягненню сприяли: бесіди, привчання, повчання, духовне напучення; відвідування історичних пам'яток рідного та інших міст, музеїв, братських могил; суворе дотримання статутних правил та норм поведінки; заохочення (мармурові дошки, оголошення подяки, відпустка у святкові дні); покарання (зняття погонів, арешти, позбавлення або скорочення часу відпустки, стояння на штрафу); усталені офіційні традиції закладів, пов'язані з ушануванням річниць навчальних закладів, пам'яті кадетів, нагороджених за героїзм і відвагу, товаришів, полеглих на полі бою тощо. Певну роль відігравали й кадетські традиції та позастатутні відносини.

Суттєву роль у підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби відігравав *спеціальний військовий напрям*, основне завдання якого вбачалося у формуванні відданості батьківщині, уміння й бажання її захищати. Це передбачало формування у вихованців військової майстерності й військового духу як сукупності усіх військових якостей, які притаманні справжньому воїну: мужність і хоробрість до забуття небезпеки; войовничість; дисциплінованість; самовідданість; віра у свої сили, у начальників і в колектив; самостійність, винахідливість і рішучість тощо. Зміст військової підготовки складала: *теоретичні* (класні) заняття, на яких вивчали артилерію, фортифікацію, тактику, військовий статут, топографію, військову історію тощо (1-й 2-й спеціальний класи); *практичні* (позакласні) – стройове навчання та військово-підготовчі заняття; індивідуальні навчання з відточення майстерності володіння зброєю, спритності у подоланні перешкод; зустріч начальника у строю тощо; індивідуально-групові – шеренгове і взводне навчання – рух колонами, осаджування і примикання, зміна напрямку рядами тощо (з 1-го по 7-й клас). Вирішенню завдань військової підготовки в позанавчальний час сприяли: польові виходи, спортивні змагання, прогулянки на зимових квартирах, особливо в таборах, закалювання за будь-яких погодних умов тощо. Військова дисципліна у кадетських корпусах, яка полягала в строгому й точному дотриманні військовослужбовцями всіх правил, встановлених військовими законами, забезпечувалася шляхом суворого дотримання режиму дня, чиношанування, точного і беззаперечного виконання наказів тощо.

У розділі доведено, що якість підготовки, загальна атмосфера і характер стосунків між вихованцями й офіцерами багато в чому залежали від особистості директора корпусу, його ставлення до своїх обов'язків, рівня його обізнаності з принципами педагогічного процесу. Серед останніх особливу роль відігравав принцип поваги до особистості кадета, ігнорування якого спричиняло кризу у виховній роботі. Призначення на посаду директора «солдафона», негайно тягло за собою посилення муштри, розгул тілесних покарань, нехтування віковими й індивідуальними особливостями вихованців; призводило до кризи у взаємовідносинах. До таких керівників належали Є. Врагель, О. Струміло, Н. Юр'єв, які очолювали корпуси на першому етапі. Виключенням становив лише В. Святловський – директор Полтавського корпусу, який ратував за необхідність комплексної підготовки кадетів, приніс закладу «істотну користь своєю педагогічною діяльністю» (І. Павловський). Директори, які очолювали заклади на другому етапі, були відомими на той час педагогами, «видатного розуму, із великим запасом енергії і наполегливості» (Ф. Сіماشко); мали «високий рівень знань і добре

володіли методикою викладання багатьох предметів» (П. Юшенов); доклали великих зусиль для консолідації роботи вчителів і офіцерів-вихователів закладу (О. Іскуль фон-Гільденбандт) тощо. На третьому етапі переліку керівників, які, за оцінкою сучасників, позитивно вплинули на підготовку майбутніх військовослужбовців, були Л. Кублицький-Піотух, А. Саранчов та М. Родкевич. Усі вони мали військову освіту, були «досвідченими у справі виховання» (М. Кремер); дбайливими й водночас вимогливими, піклувалися про здоров'я та дисципліну вихованців корпусів.

Установлено, що вчителями кадетських корпусів України у межах досліджуваного періоду були переважно викладачі вітчизняних та закордонних навчальних закладів – Харківського, Київського, Петербурзького університетів, а також колеги Арбоа (Франція), Варвє (Бельгія) тощо. Серед них: О. Селін, М. Ващенко-Захарченко, Г. Цехановецький та ін., які, за спогадами вихованців, «пробуджували найтепліші почуття поваги та подяки» (*Київський корпус*); Д. Федченко, В. Ряднов та ін., викладацька діяльність яких залишила по собі добрі спогади (*Полтавський корпус*); Т. Воробйов, М. Родкевич та ін., які «змушували думати, глибоко вселяли в молодих серцях піднесені і благородні почуття» (*Сумський корпус*); С. Березін, П. Чуйков та ін. – найкращі, за визначенням навчальної частини, вчителі Одеси (*Одеський корпус*).

З'ясовано, що важливу роль у підготовці до військової служби відігравали **інспектори класів**, до переліку обов'язків яких належало: сприяти директору в пошуку гідних викладачів, у складанні щорічного розкладу занять тощо (А. Агапов С. Кругликов, М. Лебедев, та ін.); **ротні командири**, що стежили за виконанням установлених правил, організовували стройове навчання, несли відповідальність за моральний стан кадетів тощо (К. Гришков, Ф. Кортвцев, І. Ліневич та ін.); **офіцери-вихователі**, під наглядом яких кадети перебували увесь свій час: зі вступу до випуску. З-поміж офіцерів-вихователів, що працювали у кадетських корпусах у межах I етапу, вирізнялися: П. Пинкорнеллі, В. Дудишкін та ін.; II – Г. Гроффе, І. Тімченко-Рубан та ін. (*Полтавський корпус*); Н. Завадський, О. Іноземцев та ін. (*Київський корпус*); III – Є. Ростовцев, О. Заурвейд (*Сумський корпус*); М. Самоцвіт, М. Мачуговський (*Одеський корпус*). Усі вони, за відгуками колишніх вихованців, «блискучі офіцери», «утілення коректності і справедливості, що гармоніювали із виправкою», освічені, сумлінні вихователі – були улюбленцями корпусів, знали своїх кадетів досконало і індивідуально працювали з кожним із них, «згладжуючи і викорінюючи їхні недоліки» (Д. Де-Вітт, О. Ігнатєв, М. Домонтович).

Суттєвий вплив на організацію навчально-виховного процесу загалом і формування особистості військовослужбовця зокрема, мав педагогічний комітет, на зборах якого обговорювалися питання навчально-виховної практики; розглядалися відомості про моральний стан вихованців у ротах, класах, відділеннях; заходи щодо поліпшення військової підготовки кадетів тощо.

У роботі окреслено можливості використання набутого педагогічного досвіду підготовки майбутніх військовослужбовців у період, що досліджувався, як-от: значущість педагогічних знань для керівників й офіцерів-вихователів військових закладів освіти; залучення до розробки теоретичних засад модернізації військової освіти не тільки військових теоретиків і практиків, а й провідних педагогів-

науковців; доцільність звернення уваги на роль та організацію дозвілля майбутніх військових (позакласні читання, розважальні вечори тощо), важливим завданням якого є уберегти кадетів від «дозвільного, негожого» проведення часу; посилення уваги у підготовці до формування честі, гідності й відваги.

Узагальнення результатів історико-педагогічного пошуку, аналіз джерельної бази дає підстави зробити такі **висновки**:

1. Установлено, що проблема підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в другій половині XIX – на початку XX ст. як окрема наукова проблема комплексно й системно в обраних хронологічних межах не досліджувалася, що зумовило науковий пошук у цьому напрямі.

2. З'ясовано, що витoki досліджуваного явища у вітчизняній освітній традиції пов'язані: з набуттям емпіричного досвіду військової підготовки молоді через обрядовість, вірування; набуття практики володіння зброєю, їзди верхи; військові хитрощі, військові мотиви народних пісень тощо, що склалися ще в прадавні часи; військово-фізичним вишкілом, загартуванням та дисциплінуванням у школах, що створювалися при Запорізькій Січі (полкові, січові, школи джур); з діяльністю Києво-Могилянської академії, що стала центром зосередження та употужнення духовної енергії свого народу.

Активізації розробки проблеми послугувало обґрунтування в працях вітчизняних педагогів, громадських діячів і кадрових військових вимог до військової освіти й військової підготовки молоді (Мономах, Іларіон, І. Бецької, Б. Мініх та ін.); відкриття в Російській імперії кадетських корпусів, що було зумовлено зростанням потреб армії у кваліфікованих офіцерських кадрах; проведенням реформи й прийняттям низки документів, які регламентували та з'єднували всі військово-навчальні заклади в єдину систему державного управління.

На основі визначених критеріїв обґрунтовано етапи розвитку проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в досліджуваній період: *I етап (1840 р. – пер. пол. 50-х рр. XIX ст.)*, характерними ознаками якого стали: завершення процесу реформування державної системи управління військовими закладами; посилення контролю за готовністю майбутніх офіцерів до «захисту Царя й Вітчизни»; започаткування діяльності перших кадетських корпусів на українських землях, метою яких стало формування особистості, яка б відрізнялась «широтою освіти, почуттям обов'язку, безмежною відданістю Государю». Основними складовими підготовки вихованців були визначені загальноосвітній і спеціальний військовий напрями.

Відмінними ознаками *II етапу (др. пол. 50-х рр. XIX ст. – кін. 70-х рр. XIX ст.)* стали: реформування кадетських корпусів, зміщення акценту в підготовці вихованців військових гімназій на загальноосвітній, а в військових училищах – на професійний військовий напрям; активізація участі військової та педагогічної громадськості у реформуванні військової освіти, що сприяло підвищенню рівня інтелектуального розвитку кадетів-гімназистів, посиленню виховного компоненту у їхній підготовці.

III етап (1881 р. – 1917 р.) – пов'язаний із зворотною реорганізацією військових гімназій у кадетські корпуси; поновленням військового напрямку підготовки вихованців корпусів до військової служби (відновлення стройових занять; посилення фізичної підготовки, розширення військового штату тощо); відкриттям на терені України нових кадетських корпусів (Сумський, Одеський, у м. Севастополі).

3. З'ясовано, що основними напрямками в підготовці вихованців кадетських корпусів до військової служби стали: загальноосвітній і спеціальний військовий. Загальноосвітній, представлений широким спектром навчальних дисциплін, а також завданнями релігійного, розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового виховання, сприяв інтелектуальному розвитку кадетів; формуванню честі й гідності, спритності і витривалості, прищеплював благородну поведінку, що складала «справжню честь військової людини»; спеціальний військовий (військові науки, військово-фізична, стройова підготовка) передбачав формування військового духу й майстерності, відданості батьківщині, уміння її захищати. Розвитку у кадетів мислення, мовлення, фізичних, моральних якостей, військових умінь і навичок, а також індивідуально-психологічних особливостей сприяли класні, позакласні, індивідуальні заняття й дозвіллева діяльність.

Доведено, що важливу роль у підготовці вихованців корпусів до військової служби відігравали високий професіоналізм, фахова військова підготовка й рівень обізнаності з передовими педагогічними ідеями керівництва, командного офіцерського та викладацького складу (інспекторів, офіцерів-вихователів, ротних командирів, викладачів) військових закладів.

4. У роботі наведено можливості використання набутого педагогічного досвіду підготовки майбутніх військовослужбовців, що потребують свого подальшого використання в умовах сьогодення: посилення педагогічної підготовки керівників й офіцерів військових закладів освіти; звернення уваги на роль й організацію дозвілля, на значення й шляхи формування честі, гідності й відваги майбутніх військових.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми. Перспективним видається проведення порівняльного аналізу зарубіжного і вітчизняного досвіду військової підготовки майбутніх офіцерів конкретного історичного періоду.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

I. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дослідження

1. Єфімова О.В. Особливості розвитку проблеми підготовки військових кадрів в Україні у період правління Миколи I (30-50-х рр. XIX ст.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2017. Вип.54 (107). С. 20-30.

2. Єфімова О.В. Історіографія проблеми підготовки майбутніх військовослужбовців у кадетських корпусах України у XIX – на поч. XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського*: зб. наук. пр. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2017. 4 (59). С. 193-199.

3. Єфімова О.В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. 35. С. 68-79.

4. Єфімова О.В. Питання формування особистості у кадетських корпусах України (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. Херсон: ХДУ, 2014. 66. С. 70-75.

5. Єфімова О.В. Роль «Педагогического сборника» в організації навчально-виховної роботи в кадетських корпусах др. пол. XIX ст. *Теорія та методика*

навчання та виховання. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2015. 36. С. 29-33.

6. Єфімова О.В. Соціально-економічні та політичні передумови становлення та розвитку підготовки військових кадрів в Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст. *Innovative solutions in modern science*: науковий журнал. Дубай, 2017 9 (18). С. 33-52.

7. Єфімова О.В. Роль керівників й викладацького складу кадетських корпусів у підготовці майбутніх військовослужбовців в Україні у др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. *Педагогіка та психологія*. зб. наук. пр. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. 59. С. 284-294.

8. Yefimova O.V. «The peculiarities of the organization of the educational process in cadet corps which were located in Ukrainian lands in the second half 19th- at the beginning of 20th century»: *Virtus: scientific journal. Canada*, Issue 18. 25. Pp. 104-108.

II. Наукові праці апробаційного характеру

9. Єфімова О.В. До історії становлення кадетських корпусів в Україні у ХІХ – на поч. ХХ ст. *Методологія сучасних наукових досліджень*: матер. ХІІ Міжнарод. наук. практ.-конф. (м. Харків, 10-11 листопада, 2016). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2016. С. 44-46.

10. Єфімова О.В. Організація дозвілєвої діяльності у кадетських корпусах України (др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. Матер. ІІ Міжнарод. наук.-практ. кон. (м. Херсон, 16-17 лютого 2018). Харків: ВД «Молодий вчений», 2018. С. 8-11.

11. Єфімова О.В. Духовно-моральне виховання у Київському Володимирському кадетському корпусі. *Матеріали наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи* (м. Харків, 13 травня 2014). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2014. С. 74-76.

12. Єфімова О.В. Значущість військово-фізичних занять у системі підготовки вихованців до військової служби в кадетських корпусах в Україні (др. пол. ХІХ – на початку ХХ ст.). *Становлення і розвиток педагогіки*. матер. ІІІ Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квітня 2018). Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2018. С. 19-22.

АНОТАЦІЇ

Єфімова О.В. Підготовка вихованців кадетських корпусів України до військової служби (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки (011 – Освітні, педагогічні науки). – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, МОН України, Харків, 2019.

У дисертації представлено цілісний аналіз проблеми підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби в широких хронологічних межах (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Охарактеризовано історіографію (дореволюційну, радянську, пострадянську) та витоки становлення й розвитку досліджуваного феномена у вітчизняній педагогічній думці. Обґрунтовано етапи підготовки вихованців кадетських корпусів України до військової служби досліджуваного періоду; узагальнено накопичений

досвід та виділено його основні напрями (загальноосвітній, спеціально військовий). Розкрито роль позакласних занять та дозвілленої діяльності, а також вплив особистісних якостей, фахової військової й педагогічної підготовки керівників та педагогічного складу корпусів на якість підготовки вихованців до військової служби. Визначено можливості використання педагогічно цінних ідей і досвіду організації підготовки вихованців кадетських корпусів до військової служби досліджуваного періоду в сучасних умовах.

Ключові слова: кадетські корпуси, підготовка, вихованці, військова служба, етапи, зміст, форми, напрями.

Ефимова Е.В. Подготовка воспитанников кадетских корпусов Украины к военной службе (вторая половина XIX - начало XX века). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук (доктора философии) по специальности 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» (011 – Образовательные, педагогические науки). – Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, МОН Украины, Харьков, 2019.

В диссертации представлен целостный анализ проблемы подготовки воспитанников кадетских корпусов Украины к военной службе в широких хронологических рамках (вт. пол. XIX – нач. XX в.). Охарактеризована историография (дореволюционная, советская, постсоветская) и истоки становления и развития исследуемого феномена в отечественной педагогической мысли. Обосновано этапы подготовки воспитанников кадетских корпусов Украины к военной службе исследуемого периода; обобщенно накопленный опыт и выделены его основные направления (общеобразовательный и специальный военный). Раскрыта роль внеклассных занятий и досуговой деятельности, а также роль личностных качеств, профессиональной военной и педагогической подготовки руководителей и педагогического состава корпусов на качество подготовки. Определены возможности использования педагогически ценных идей и опыта организации подготовки воспитанников кадетских корпусов к военной службе исследуемого периода в современных условиях.

Ключевые слова: кадетские корпуса, подготовка, воспитанники, военная служба, этапы, содержание, формы, направления.

Yefimova O. V. Training of the educatees of cadet schools of Ukraine for military service (second half of XIX – beginning of the XX century). – Qualifying academic paper not for publication.

The thesis research for a degree of the Candidate of pedagogic sciences (Doctor of philosophy) at specialty 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy (011 – Educational, pedagogical sciences). – H.S. Skovooda Kharkiv National Pedagogical University, Ministry of Education an Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The thesis research presents the comprehensive analysis of problems on training of the educatees of cadet schools of Ukraine for military service in wide chronological frameworks (second half of the XIX – beginning of the XX century).

It defines the historiography (prerevolutionary, Soviet, post-Soviet) and sources of formation and development of the phenomenon studied in terms of national pedagogical

view. It was proved that the origins of the investigated phenomenon in the national educational tradition are connected: with the acquisition of the empirical experience of military training of youth through ritual and beliefs; acquisition of weapons of practice, riding a horse; military tricks, military motifs of folk songs, etc., which were formed even in ancient times; military-physical training, tempering and discipline in schools created at the Zaporozhian Sich (Regimental School, Sich School and School of Jurassic); with the activities of the Kyiv Mohyla Academy, which became the center of concentration and exertion of the spiritual energy of its people, the training and suppliers of military personnel, which played a significant political role in the development of Ukraine. Activation of the development of the problem served as a grounding in the writings of domestic teachers, public figures and personnel military requirements for military education and military training of youth; the discovery in the Russian Empire of cadet corps, which was conditioned by the growing needs of the army in qualified officer personnel; carrying out reforms and adopting a number of documents regulating and joining all military educational institutions into a single system of public administration.

Stages of training of the educatees of cadet schools of Ukraine for military service have been proved with the periods to be studied: I stage (1840 – first half of 50-s of the XIX century) – stage of training of the educatees of newly formed cadet schools on the Ukrainian lands for military service under conditions of the completion of centralized military education control system in the country; II stage (second half of 50-s of the XIX century – end of 70-s of the XIX century) – stage of reforming of cadet schools, focusing on the training of further officers under general educational (military high schools), specialized military (military secondary schools) specialties; III stage (1881 – 1917) – stage of reverse reorganization of military high schools into cadet schools, renewal and enforcement of military direction in training of the educatees for military service. The work paper summarizes the experience of training of the educatees of cadet schools in the territory of Ukraine for military service within given chronological frameworks, summarizes directions, context and main forms; defines influence on professional training of the cadets of senior staff and officers and teachers.

The experience of preparing pupils of cadet corps, located on Ukrainian lands, to military service in certain chronological limits is generalized; The directions, contents and leading forms are systematized. It has been found that practical experience of training of the educatees of cadet schools of Ukraine for military service within the period to be studied provided for general educational and specialized military directions. General educational direction represented by a wide range of academic subjects made intellectual development of cadets, engrained honourable behavior, being «the honor of military man»; military direction made honor and dignity, smartness and strength, martial spirit and skills. The great role for training of the educatees of schools for military service had out-of-school activities and leisure activities, as well as professional military education and level of information on advanced pedagogical ideas of commanding office and teaching staff of military institutions. Directions of use of pedagogical ideas and experience of arranging training of the educatees of cadet schools for military service within the period to be studied under up-to-date conditions have been defined.

Key words: cadet schools, training, educatees, military service, stages, context, forms, directions.